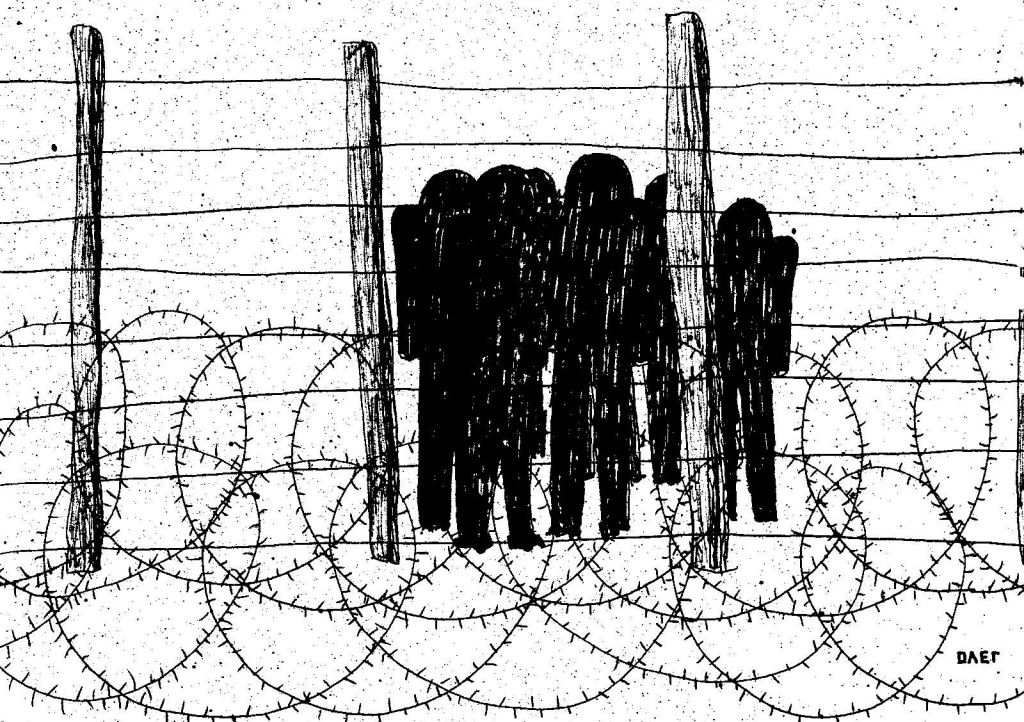
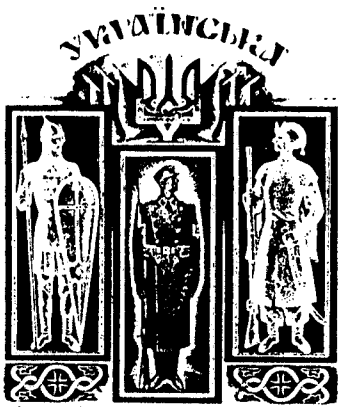

У МАДЯРСЬКІЙ ТЮРМІ

СТЕПАН ПУГАЧ

ДАЕР

ОЛЕКСА В. БОГУСЛАВСЬКОГО
ЗАСНОВАНИ 1993 Р.
БІБЛІОТЕКА І АРХІВ

СТЕПАН ПУГАЧ

У МАДЯРСЬКІЙ ТЮРМІ

(Спомини молодого в'язня)

diasporiana.org.ua

В-во Карпатського Союзу, Інк.

Нью Йорк, Н. Й. 1978

ВСІ ПРАВА ЗАСТЕРЕЖЕНІ

ВСТУПНЕ СЛОВО

Дня 15 березня 1939 р. о год. 5:30 по полудні у Хусті зійшовся Соїм Карпатської України на друге своє засідання, щоб голосувати над Конституційним Законом, що його приготвила Конституційно-правнича Комісія Соїму. Заслужений референт Комісії, д-р Михайло Брацкайко, один з будівничих Карпатської України, даючи законопроект під голосування, сказав такі історичного значення слова:

«Світлий Соїме! По вчорашніх трагічних годинах, коли в головнім місті Карпатської України проливалася українська кров, обговорюємо сьогодні під згук гарматних вистрілів Перший Конституційний Закон Карпатської України. По тисячолітній неволі наша Земля стає вільною, незалежною та проголошує перед цілим світом, що вона була, є і хоче бути УКРАЇНСЬКА. І коли б навіть нашої молодій державі не суджено було довго жити, то наш Край залишиться вже назавжди УКРАЇНСЬКИМ, бо нема такої сили, яка могла б знищити душу, сильну волю нашого українського народу!»

Акт проголошення Карпатської України як «незалежної держави» відбувся під гуком ворожих гармат. На Хуст, де саме засідав Соїм, наступала 30-тисячна мадярська армія, щоб знову поневолити українську Срібну Землю. Однак завзята українська молодь взялася до оборони своєї рідної землі і звела нерівний бій з мадярським наїзником на Краснім Полі, що було природними воротами до Хусту, над яким гордо маяв синьо-жовтий прапор.

Заки на Краснім Полі йшла затяжна боротьба за кожну п'ядь української землі, Соїм проголосив незалежність Карпатської України, що її освятила кров непоборних оборонців. Так українське Закарпаття кров'ю кращих своїх синів засвідчило перед цілим світом про непоборність українського духа, який стихійно рветься до самостійності і свободи. Їхня молодецька кров, за віщими словами Батька Волошинана, стала «**посівом нових героїв**».

Після героїського чину на Краснім Полі коло Хусту, на провесні 1939 року, мадярський наїздник зачав вилловлювати та катувати саме тих «**нових героїв**», яких духа навіть мадярське насилля і терор не могли зломити. Один з них, Олександр Блистів з Хусту, ведений на страту для «постраха» інших, своєю власною кров'ю на куснику паперу написав: «*Іду на смерть за те, що я люблю свою рідну Україну!*» (див. С. Пугач, **Пластовий Альманах**, Рим 1976, стор. 16).

Відданий же його побратим, що бажає скритися під псевдонімом **Степан Пугач**, був теж схоплений наїздником і пережив страхіття мадярського терору у в'язницях Хусту і Кривої, заки його вкинено за колючі дроти ганебного концентраційного табору у Варюлапош. Свої спомини-переживання він вірно описав у своїм дневнику, що є незаперечним доказом правдивості слів бл. п. М. Брацайка, що «*нема такої сили, яка могла б знищити душу українського народу!*»

Хай же ж ці спомини будуть китицею квітів на могилу незламних героїв Карпатської України, що не завагались віддати своє життя в обороні своєї Срібної Землі. Вічна їм пам'ять!

У МАДЯРСЬКІЙ ТЮРМИ

Половина березня 1939 року. Маляри зачали наступати на Карпатську Україну. Наступали мов та орда. За регулярним військом ішли терористи, які грабили і вбивали невинних людей. За ними жандарми. Відтак знов терористи... В обсаджених селах пострах і плач. Багато людей скривається. Малярська військова команда видає заклик, щоб усі верталися до дому. Нікому нічого не станеться. Зачались арешти. Арештують невинних людей день і ніч.

Я був тоді 22 річний. Тоді багато нас, студентів, стало на кордонах Карпатської України, боронити рідну землю від наїздника. Між нами були і 16 річні. У нерівному бою полягло багато студентів. Маляри вдерлися на нашу українську землю по їхніх трупах...

На Карпатській Україні вже всі тюрми переповнені. Що далі, вже і школи наповнились в'язнями. Малярські займанці замінювали школи на тюрми. Ув'язнювали інтелігенцію, студентів, свідомих селян і молодь. Число арештованих переходило десять тисяч.

У ХУСТСЬКІЙ ТЮРМИ

Уже два тижні минає відколи я сиджу в хустській тюрмі. Перші три дні мене нічого не питали. В'язнів багато. Їх не встигають переслухувати. Радше сказати б — побивати! По трьох днях і мене покликали на передслухання. Мене завели до тюремної канцелярії. Перед мною станули три терористи. Мене нічого не питають, ані нічого не записують. Зразу прискочив до мене один з них і вдарив мене в лице. Мені зашуміло в голові. Тоді другий зачав бити, куди попало, приговорюючи: — Ти чого ходив до чеської школи? Ти чому не чекав на малярів?

Я намагався пояснити, що до чеської школи я не ходив. На Карпатській Україні до чеських шкіл ходили тільки жиди і мадяри. Так, ті мадяри, що тепер гордо ходять вулицями Хусту і знущаються над нашою молоддю. Терористи не дають мені говорити. Вони тільки б'ють. Годі боронитись, бо під стіною озброєні жовніри.

Нараз мене вхопили за руки. Зачали мене бити по руках гумовими палицями. Мої руки посиніли, задеревіли, а відтак спухли мов колоди. Далі я вже не відчував, що в мене руки... Тоді третій з терористів скочив на мене, як розлючений звір, вхопив мене за волосся і зачав бити моєю головою об стіну. Я ще все тримався на своїх ногах. Удари спадали на мене, мов той град. Зразу я відчув, що щось твердого вдарило мене під самісіньке око. Я повалився на землю... Коли я прочунався, з підлоги вже змивали мою кров. Мене занесли і кинули до самітки, до малої тюремної келії для одного в'язня.

Там я пролежав три дні на дошках, у гарячці. Я цілий спітнілий, трясуся на цілім тілі. Мої руки посиніли, спухли, тяжкі мов з олова. Що сталося у тих днях, не знаю. Пам'ятаю, що я кілька разів пробував піднятися, але не міг. Наче через мряку я побачив у куті келії збанок води. З великим зусиллям я підніс збанок до моїх уст. Відтак пив і пив...

Такі катування пережив кожний в'язень. Деякі по кілька разів. Проходили дні, проходили тижні. Я міг уже піднятися на ноги. Ходжу по келії. Вона тільки чотири кроки довга. Стільки ж широка. Ходжу поволі. Тягну одну ногу за другою. Два-три кроки в одну сторону, а два-три в другу. Відпочиваю, опершись об стіну. Відтак дальше ходжу. І знову відпочиваю. Зачинаю

читати написи на стінах. Попередні в'язні, не знаючи, що їх чекає, шпилькою чи ложкою вишкрабували своє ім'я, дату ув'язнення, а навіть деякі особисті дані. Читаю... Хочу запам'ятати написи щоб, якщо вийду колись на волю, повідомив їхніх рідних.

В одній з тих келій перед кількома днями прощався Олександр Блистів. На стіні, при дверях, його ім'я. Його відвели на страту. Відтак до тої ж келії вкинули в'язня Кіштулинця. Розглядаючись по келії, він зобачив кусник паперу, що стирчав із-за дошки.

Витягнув папірець, а він цілий записаний кров'ю. Блистів не мав олівця, тому шпилькою проколов собі палець і своєю власною кров'ю написав доручення: «Я, ОЛЕКСАНДЕР БЛИСТИВ, 23 РІЧНИЙ, З ХУСТУ, ІДУ НА СМЕРТЬ ЗА ТЕ, ЩО Я ЛЮБЛЮ СВОЮ РІДНУ УКРАЇНУ».

Коли про це згадую, мене пронимають дрижі. Олександр Блистів¹⁾ знав, що мадяри його стратять. Інших вивозили без слова і розстрілювали. Але йому виголосили присуд смерти. Тим вони хотіли збільшити його муки.

Тоді я ще був на свободі. Я їхав кудись поїздом. До мене зненацька приступив хустський православний священник, о. Георгій Станканинець. Хочачи висповідатись передо мною, він заговорив: «Блистова годі було врятувати. Його засудила Мадярська Народна Рада!»

Я нічого не відповідав. Станканинець знав Блисто-

¹⁾ О. Блистів (1916-1939), визначний пластун і член Карп. Січі. Його біографію див. С. Пап-Пугач, ПЛАСТОВИЙ АЛЬМАНАХ, Рим, во Юг, 1976, стор. 151-152.

ва. Він знав і те, що Блистів був моїм побратимом. Із тону його слів я відчув, що його гризло сумління. Він, селянський син, кінчив теологічні студії у Сербії. Як усі православні священники на Закарпатті, він теж став москвофілом. З приходом мадярів він став членом т. зв. «**Мадярської Народної Ради**», що її очолив хустський адвокат-мадярон, С. Будай. Будай був теж чільним членом «**Автономної Партії**» Куртяка, яку підтримували мадяри²⁾. Крім кількох місцевих мадярів, членами «Мадярської Народної Ради» у Хусті були ще: реформатський пастор Бейла Сабов; греко-католический парох, о. Іван Бокшай; згаданий православний священник, о. Георгій Станканинець та один селянин-русин, прихильник мадярів.

«Мадярська Народна Рада» засідала в тюремній залі, звичайно у ночі. Однак цілий Хуст знав про її злочини. Вона засуджувала невинних людей на смерть тільки тому, бо вони уважали себе українцями.

Я без слова відступив від Станканинця. Мене не цікавило те, чи він хотів або не хотів рятувати Блистова. Блистів мій побратим. А що ті другі, що їх «Мадярська Народна Рада» засудила на страту? Вони теж мої побратими, вони теж мої брати!

У перших тижнях мадярської окупації хустська в'язниця для многих була гробом. Терористи по-своєму групували людей. Визначних і політичних в'язнів кидали до самотніх келій, а інших замикали по чотирьох-п'ятьох до одної келії. Хоч тюрма була переповнена в'язнями, довкола панувала гробова тиша, яку нарушували тільки кроки жертв, що їх вели на катування. Коли

2) «Автономна Партія» Куртяка була утримувана мадярами і боролася за прилучення Закарпаття до Мадярщини. До неї належали закарп. священники-мадярони, включно з крил. Ю. Мариною.

когось виводили удень, значило, що він, хоч збитий до непізнання, але таки поверне. Коли ж відчинили тюремну келію уночі, в'язень ішов на смерть.

Минулої ночі добивався до моєї келії терорист Марко. Це хустський столяр, походженням із Верховини. Як столярський учень, навчився по мадярськи. З приходом мадярів став їхнім вислужником. Він п'яниця і садист, який катував багатьох українців. Під час мого побиття він стояв коло стола і мене оскаржував. Це він ударив мене по голові, що я аж утратив пам'ять. Він катував теж і Блистова. Опівночі я зірвався. Під дверима моєї келії якийсь гамір. Пізнаю п'яний голос Марка. З револьвером у руках він добивається до мене. Хочє мене розстріляти. Сторож не хоче відчинити дверей. Він домагається наказу від свого команданта. Під дверима зчинився крик. Збіглося кількох сторожів. Вони відвели п'яного Марка.

Одного дня у тюрмі ми мали гостей. Прийшли подивитись на нас мадярські пані. Були це жінки мадярських офіцерів. Мадяри голосили на цілий світ, як вони хоробро бились і як скоро вони зайняли Закарпаття. Багато офіцерів дістало високі відзначення за хоробрість і перемогу.

На коридорі чую голос тюремного команданта. Відтак чую голос якоїсь старшої пані, до якого долучився голос молодшої дівчини.

— Оце українські терористи, — пояснює комендант.

При тім він проводить високих гостей від одної тюремної келії до другої. Він не відчиняв дверей. Мовляв, в'язні дуже небезпечні. Я вже особисто переконався, що мадяри люблять усе переборщувати. Замість дверей, командант підносив тільки заслону віконця на дверях і

через нього пані заглядали до келії.

— А цей молодець кількох мадярів убив? — питає під моїми дверима дівчина.

Комендантові стає ніяково, він починає крутити:

— Так з пам'яті, шановна панно, не можу сказати.

— Ходи вже, доню! — чую голос пані. Дівчина по волі спустила заслону мого віконця.

По якомусь часі вертались. Знову чую голос дівчини:

— Я ще раз подивлюся тут, на цього молодого.

— Ходи, доню, ходи! — закликає мати. Дівчина мов не чує, відчуває співчуття до мене:

— Дивіться, мамо, який він сумний!

— Кажу ж тобі, доню, вже ходи! — заговорила мати.

— Іду, іду! — відповіла дівчина, — але він не виглядає на терориста! І кроки гостей зникли десь в тюремній тиші.

Роздумую над їхньою розмовою. Нас мадяри представляли як українських терористів. Вони нас називали бандитами та розбійниками. А ми з честю ішли боронити свою землю, своє право на вільне життя. Коли б мадярські хлопці спромоглись на такий геройський чин, як ми його доконали на Краснім Полі³⁾, у пошані я схилив би перед ними свою голову.

Одного дня, саме перед обідом, на коридорі вичитали моє ім'я. Сторож відчинив мої двері. Я вийшов, щоб перебрати від сестри пакунок з харчами. Я став у дверях тюрми. Двері високо, а під ними сходи на подвір'я. Під сходами бачу багато жінок. Вони всі попри-

³⁾ Красне Поле — рівнина перед Хустом, на якій в березні 1939 р. відбулася завзята боротьба проти мадярського наїздника. Про неї див. С. Пап-Пугач, цит. тв., стор. 5-16.

носили харчі своїм чоловікам, братам чи синам. Тут зненацька роздався крик моєї сестри:

— Чого ж ви його так побили? Говорите, що ви їх тут тримаєте лиш до часу, а ви їх тут мучите. Дивіться кілька синців на мойому братові!

Дальших слів я вже не чув. Мене зразу схопили і відвели. Двері моєї келії тяжко гримнули і заглушили зойк і крик на подвір'ї.

— Чому ви вивели перед народ невігоєного в'язня? — кричав комендант на сторожів.

Як я в дійсності виглядав, не вмію сказати. Зеркала не було, щоб можна було подивитись на своє обличчя. Це було вперше і востаннє, що моя сестра добилася до дверей тюрми. Більше вже її не пустили.

Я вже утратив рахунок днів.

Одного ранку вичитували імена в'язнів. Вперше я почув імена моїх співбратів. Тішуся, бо вони ще живі. Прочитали ім'я і мого молодшого брата, Василя. При кінці списку читають і моє. Сторож, відімкнувши двері, говорить, щоб я забрав зі собою усі свої речі. Свої речі? Які? Хіба цей кусок хліба. То все, що я мав при собі.

Виходжу на коридор. Бачу, що подвір'я уже наповнене в'язнями. Поміж ними проходжуються жандарми і жовніри. Наглядають, щоб в'язні не говорили між собою.

В'язень передо мною звернувся до коменданта. Домагається, щоб звернули йому його шлюбний перстень і годинник. Замість речей дістав полицник. Бідний аж захитався. Комендант люто визвірився на нього:

— Що? Ти думаєш, що мадярам треба твого годинника? Брешеш, ... сину! У тебе не було ніякого годинника.

І так штовхаючи з усіх боків, його десь відвели.

Нас ладували на криті грузові авта. Звичайно, так робили з тими, що їх везли на розстріл. Хтось з боку настрашено шепче:

— Нас усіх везуть на розстріл!

Старший від мене Кіштулинець усміхається. Він наче хотів нас усіх потішити й каже:

— Раз мати родила, раз треба вмирати!

Мого молодшого брата мадяри ув'язнили двома тижнями раніше мене. Я скривався у лісі. Мій брат тільки 19 річний. Ми зловились за руки, нас ведуть спільно. Грузові авта рушили. Не знаємо куди.

У місті люди якимось довідались, що нас будуть вивозити. Від раннього ранку вулиці наповнені народом. Попри гуркіт моторів ми чули гіркий плач. Ми нікого не бачили. До нас доносились тільки розпучливі зойки: — Тату, тату! — Сину, мій дорогий сину! — Брате мій, брате!

Усім нам стікали сльози. Авта, одно за другим, перебігали вулицями плачу і зойку. Хоч я знав добре усі вулиці міста, однак не міг зорієнтуватися, куди нас везли. В моїй голові ще все шуміло. А плач жінок, матерей і дітей ще довго здоганяв нас вулицями Хусту.

ПЕРЕЇЗДОМ У КРИВІЙ

Авта станули у військових касарнях у Кривій⁴⁾. Крива недалеко Хусту, на Краснім Полі. Касарні над самою Тисою. На дворі було зимно, політував сніжок. Пізніше я дізнався, що Крива була збірним табором для всіх ув'язнених українців східнього Закарпаття.

Нас завели до великої залі. Колись це була заля

⁴⁾ **Крива** — село на захід від Хусту, віддалене на 4 км. У 1939 р. мадяри поставили тут один із своїх концентраційних таборів.

військового кіна. З братом тримаємось разом. Нас поставили в ряди і сказали роздягатись. Відтак наш одяг зв'язали в клунки і поставили на бік. Кіштулинець стоїть коло мене. В нього в руці папірець. Він боявся, що його одяг будуть знову переглядати. Скручує папірець, записаний кров'ю Блистова і кидає між одяг.

Голі ми поставали під стіною в ряд. З другого кінця залі, через відчинене вікно, показався скоростріл. Нам усім застигла в жилах кров. Вояк чомусь настроював на нас свій скоростріл. Голі і змерзлі, ми всі готовились на розстріл. Це тривало якої чверть години. Відтак нам наказали виходити на двір. На дворі ми знову стояли нагі і мерзли. Відтак повели нас в іншу залю і там нас всіх обстригли.

Ми вже не вертались до залі, де лишили свій одяг. Його нам викинули на двір. Кіштулинець уже не міг знайти Блистового папірця. Він там і затратився.

В Кривій ми перебули три дні. За ті три дні частину з нас знову побили. Били гумовими палицями по ногах, по п'ятах і підощвах. А коли нам ноги попухли, мов ті колоди, казали нам скакати по гострому, кришеному камінню. Хто не міг, на того накидалися вояки і били прикладами крісів куди попало. Тоді багато з нас падало на землю непритомними.

Сидимо нерухомо у великій залі. Дивитись можна тільки вперед. Поміж нами проходжуються жовніри. Вони постійно лають і проклинають «бандитів»-січовиків та українських «терористів». При тому все когось частують прикладом кріса або військовим чоботом. Тим вони хотіли надати собі авторитету.

В однім куті залі сидить група наших жінок. Їх теж привезли до Кривої, щоб знущатись над ними. Між ними пізнаю проф. Ростиславу Бірчаківну, дочку проф.

Володимира Бірчака⁵⁾. З боку хтось шепче:

— Та стара жінка, третя з кінця, це Купчикова мати.

Вона з Королева над Тисою. Син її служив при Карпатській Січі. Перед кількома тижнями чехи його вбили⁶⁾. А тепер мадяри добивають його матір.

Одного дня, у товаристві кількох мадярських старшин, нас відвідав о. д-р Юлій Марина. Нам сказали, що він тепер уже міністерський радник⁷⁾. Він без словечка пройшовся поміж нами. Кожного з нас мірив своїм бистрим оком. Відтак став і щось розмовляв із старшинами. Ми всі дивилися на нього з погордою, хоч він мав на собі священничу кольоратку.

Він греко-кат. священник, професор і віце-ректор Богословської Семінарії в Ужгороді. Своїм поведженням був занадто грубим і зарозумілим. Ніхто з питомців його не любив. Для них він не був прикладом доброго священника. У священничій рясі був мадярським шпіоном. У крипті під катедральним собором в Ужгороді, мав тайну радіовисильню. Нею утримував зв'язки з Бу-

⁵⁾ Ростислава Бірчаківна - Незабудька, визначна пластунка і провідниця дівчат. Її біографію див. С. Пап-Пугач, *цит. тв.*, стор. 148.

⁶⁾ 14. III. 1939 р. у Хусті була боротьба між чеським військом і січовиками, бо чехи не хотіли видати січовикам оружжя, хоч самі покидали Карпатську Україну. Про цей бій див. збірник: **КАРПАТСЬКА УКРАЇНА В БОРОТЬБІ**, Відень, Українська Пресова Служба, 1939, стор. 54-63.

⁷⁾ о. д-р Ю. Марина — за прислугу мадярам став мініст. радником і дочасним губернатором Закарпаття. На натиск мад. влади єп. Стойка був змушений зробити його крилошанином, який уряд він уповні занедбав. За мадярської окупації, 1939-1944, був головою закарпатського шкільництва і скривдив багато українських учителів.

дапештом. Разом з крил. Ільницьким, Бродієм і Фенциком⁸⁾ підписав заклик до маляр, щоб вони прийшли і «висвободили» Закарпаття. Цей папір був потрібний малярам, щоб виправдати окупацію Карпатської України. А він, як священник, мав сумління кликати малярів, щоб вони вбивали синів його власного народу. А тепер він тут, щоб подивитись ще на конання останніх жертв малярського насилля.

Міністерський радник чогось побоявся заговорити до нас. Його виручив один із старшин. З нас ніхто не встав, щоб відповісти на його оскарження. І пощо ми маємо вияснювати зрадникові Марині чи якомусь офіцерові, що то не злочин боронити свій рідний край перед наїзником? Наша мовчанка була сильніша грому. Ані о. Марина ані малярські старшини не почули наших жалів чи благань помилування. Наш радник вийшов із залі мов який збитий собака...

По трьох днях нас знову поставили в ряди. Між двома кордонами жандармів і війська ми відходили на залізничну станцію. Нас перестерігали, що коли б хтось спробував утікати, буде на місці розстріляний. На станції біля Кривої нас заладували у вантажні вагони. До одного вагону понад сорок осіб. Нарешті поїзд рушив. Нас вивозили із рідної землі...

У вагоні нам тісно, годі й ніг випростувати. Терпимо від спраги. Та при тім усім нам стає якоесь відрадініше. Сідаємо, напів лягаємо, розмовляємо. Випитуємо про знайомих, приятелів, рідню. Багато було про що говорити. Я з братом стулився у кутику. Він пережив те

⁸⁾ Крил. О. Ільницький, посол А. Бродій і д-р С. Фенцик (бувший священник) були провідниками політичного руху за ревізію границь і прилучення Закарпаття до Малярщини. Всі вони відтак були зліквідовані большевиками, тільки о. Марині вдалося втекти на Захід, де він продовжує малярську політику.

саме, що й я. Так довго ми розповідали про свої кривди.

Вечоріло. Поїзд доїхав до колишньої границі Закарпаття. У вагоні темно, панувала мовчанка. Нараз на дворі зчинився великий крик. Заскрипіли колеса, поїзд став. Зазираю крізь дірку. Біля колії лежить у крові мадярський жандарм. Обидві ноги в нього відтяти. Він зривається у болях і кричить:

— Убийте мене, убийте мене!

Так, Бог став нам свідком у хвилині, коли мадяри вивозили нас з рідного краю у глиб Мадярщини. Бог нам став свідком, бож вагони переповнені закарп. в'язнями, переїхали трупом мадярського жандарма. Так, Бог нам виявив, що Він стоїть на сторожі.

І знову надія вступила у наші серця!

У «СЛАВЕТНІМ» ВАРЮЛОПОШ

Другий день над вечір поїзд став десь за Ниредьгазою. Станція, здається, називалась Герегсаллаш. Недалеко мав бути катуванням прославленій концентраційний табор для карпатських в'язнів.

Поїзд окружили жандарми з військом. Вилазимо з вагонів помучені, спрагнені і голодні. За цілий час їзди ми не дістали ані їжі ані пиття. На дорогу нам видали тільки пів кілограма хліба. Це мало нам вистачити на два дні.

Вилазимо і стаємо в ряд. Чогось чекаємо. З недалекої хати виходить жінка. Цікаво дивиться на нас. Один з в'язнів просить від неї води. Вона визвірилась на нього і зачала несамовито кричати:

— Що, води? За що? За те, що ви на Закарпатті ві-

шали мадярів, вирізували нашим жінкам груди, а дітям вуха й носи обрізували?

Жінка кричала, мов скажена. На наші голови посилались проклони. Жандарм дав наказ рушати. Окружені жандармами і військом, ми йшли кілька кілометрів. За нами понісся крик і регіт мадярів, які з цікавості вибігали з хат і були готові нас вішати.

Тоді я уперше дізнався, що на Карпатській Україні ми вішали мадярів, їхнім жінкам вирізували груди, а їхнім дітям обрізували вуха і носи. Такою забріханою пропагандою мадярська влада кормила свій нарід.

— О, Мадярцино, твоя забріханість уб'є тебе!

Уже темніло, коли ми дійшли до Варюлопош. Нас завели на розлоге подвір'я, окружене кількома більшими будинками. Це колишній графський маєток, графський млин. Тепер він обведений колючим дротом висоти двох чоловік. За дротами, з чотирьох сторін, сторожа. Відтак два скоростріли, а при них по двох гонведів.

Ми станули в рядах. Жандарм вичитує імена. Нарешті відчитав і моє. Мене завели до найбільшого будинку. Була це довга заля з бетоною підлогою, а під стінами трохи соломи. Сідаю разом з братом. Заля раптом наповнилася в'язнями. Поміж нами проходжуються жандарми. Нарешті входить комендант і дає наказ сидіти тихо і не рухатися.

Принесли вечерю. Усього десять шалок. Виділять їду десятком. Коли ті з'їдять, дають дальшим з тих самих шалок. Приходить черга на мене. Дістаю четверть кілограма хліба. Це на цілий день. У їдунці четверть літри зупи. Зупа — це тепла вода, що в ній плаває кілька листків капусти. Це була наша постійна їда, три рази денно.

По вечері нас виводять групами до виходку. Доки

одна група, зо сім чоловік, у виходку, доти друга мусіла клячати при дверях і чекати на поворот попередньої. Ідучи до виходку, я закріпив в'язнів з інших будиноків. Багатьох я пізнав. Перед нами прибуло вже кілька транспортів. Усі будинки були переповнені в'язнями із Закарпаття. У сусіднім будинку примістили кількасот галичан, що їх румуни видали мадярам.

Це був великодній час. Один з в'язнів устав і просив дозвіл на молитву. Сторож дозволив. Тоді в'язень заінтонував «Вірую». Ми всі схопились і зачали співати з ним. О, яке могутнє було те «Вірую»! В моїй душі пробігали думки віри, віри в одного Бога, що дав нам свідоцтво правди і був нашою опорою у боротьбі, що віками вливав надію у серця нашого поневоленого народу в часах великих терпінь...

Відтак ми всі почали співати великоднє «Христос воскрес»! Як Христос воскрес, так воскреснеш і ти, мій рідний краю, даючи своїм синам вільне життя. А тим, що загинуть тут, у мадярській тюрмі, даш життя в серцях грядущих поколінь, зберігаючи їхню славу і вічний спомин про них... Так, воскреснеш ти, моя Україно, воскреснеш у повній своїй силі й славі своїй!

Це вперше і востаннє ми молились. Більше нам не дозволили. Мадяри боялись ще й нашої молитви.

Того вечора я заснув, наче підкошений, глибоким сном. Лежу коло брата і все таке страшне сниться мені. Час від часу прохоплююсь із сну. Могла бути північ. Наче через сон чую, що заторкотів скоростріл. Чую, що над мною свистять кулі. Нараз страшний крик. Чую, але не маю сили підвестися. Я не сплю. Це не сон. Це

дійсність. В утомі підсуваюся під мого сусіда. І знову засипляю...

Рано ми довідалися, що один з в'язнів встав і зачав ходити у сні. Стійковий при скорострелі настрашився. Пустив на нього повну сальву куль. В'язень скрикнув і впав, мов підкошений.

Вранці зачались нові муки. Визвали кількох в'язнів. Між ними і мого товариша Дмитра, з пласту «*Самітнього Рися*»⁹⁾. Їх повели на допити до кімнат, що були над нами. Згори ми чули лише глухі удари і стогін. Відтак два мадярські терористи знесли Дмитра і напівмертвого кинули між нас. Те саме зробили з другими. Вони всі лежали, мов колоди, ані не рухнулись. Їхнє ціле тіло було збите. Не можна було їх ані діткнутися. Поволі ми обернули їх на черево і стягли з них сорочку. Господи, їхні плечі — сама рана. Напухлі синьці, порізане тіло, засохла кров...

Дмитро стогнав. З болю стискав зуби. Відтак шепотом пояснив:

— Там, угорі, чекає сімох терористів. Як приведуть жертву, вони відразу кидаються на неї і б'ють, куди попало. Одні п'ястуками, другі гумовими палицями, а треті прикладами крісів. Коли в'язень уже зомліє, тоді чоботями стають на пальці, щоб запевнитись, чи не вдає. Відтак зливають його водою. Коли жертва прийде до себе, тоді копають її у полові органи. Вона знову мліє. Її знову відливають водою...

— Я три рази зомлів, — додає Дмитро.

По нашому тілі проходять дрожі. Вневдовзі кидають між нас дальшого побитого. Потім дальшого... І так до обіду сімох в'язнів побили на смерть.

⁹⁾ «Самітні Риси» — курінь старших пластунів у Хусті, що був зародком Карпатської Січі — див. С. Пап-Пугач, *цит. тв.* стор. 38-39.

Із сусідніх будинків теж виводили в'язнів на катування.

Це діялося у Мадярщині, у концентраційному таборі у Варюлопош при Ніредьгазі, 1939 року, впродовж місяця квітня і травня. Тоді мадяри насправду показали свою азіатську кров.

Заля, в якій сидимо, напів темна. Між нами постійно проходжуються озброєні жандарми. Не дають нам ані рухнутись, ані заговорити. Сидимо на бетоні і чекаємо, коли прийдуть кати, щоб забрати нас на муки. Вже два тижні ми не милися. А Боже сонце побачимо тільки тоді, коли нас женуть до виходків.

Кожний з нас був уже кілька разів побитий. Терористи були майстрами в тому. Вони пізнавали, хто вже побитий на смерть, а хто готов ще вилізатися із своїх ран. Управитель горожанської школи в Тересві, Василь Мирявець, уже кілька днів лежить трупом. Підійшли терористи, подивились і вийшли. Відтак знову прийшли і сказали, щоб пакувався, бо поїде до дому. З ним випустили ще двох студентів-гімназистів. Вони мали доглянути, щоб Мирявець заїхав до дому.

Мирявець, почувши слова: «Поїдеш до дому», схопився. Але підломаний на силах, падає на землю. Згадані гімназисти його підносять і, взявши його під пахи, майже поволікли на станцію. Терористи стоять і дивляться за управителем Мирявцем, якого позбавили здоров'я.

Мирявець ще заїхав до дому, але два дні пізніше помер. Лишив по собі вдову і сироти.

— Схаменись Мадярщино! Чи ти на трупах синів мого народу хочеш будувати велику Мадярщину?! Ні, не уярмити тобі тих, що зазнали волі. Їхнє тіло ти добиваєш, але їхнього духа, духа волі, ти ніколи не заб'єш. Закарпаття буде вільне!

Минав третій тиждень наших мук. Всі розповідали про смерть Мирявця. Вістку нам принесли нові транспорти в'язнів. На Закарпатті далі йшла нагінка на людей. Нема інтелігента чи свідомого селянина, щоб не був ув'язнений. Всіх їх б'ють, мучать, катують.

Одного дня несподівано у дверях нашої залі станув малярський генерал. Він оточений терористами. У білих рукавичках, він не приступає ближче. Може набратися вошей. Згірдливым голосом питає:

— Чи маєте якусь скаргу?

Руку підносить письменник Василь Гренджа-Донський. Він уміє по малярськи. Генерал киває головою. Дає дозвіл говорити. Письменник встає і говорить:

— Пане генерале! Я називаюся Василь Гренджа-Донський. Під час світової війни я служив старшиною при австро-угорській армії. Тепер я український письменник і журналіст. Досі ще не знаємо, чому нас ув'язнили. А коли вже нас ув'язнили, тоді ми є політичними в'язнями. Ми не є ані злочинцями ані розбійниками. То чому нас мучать, чому нас б'ють до безтямности, чому нас копають у черево, чому нам пхають ігли попід нігті? Якщо ми винні, то судіть і розстріляйте. А коли...

Не договорив. Генерал йому перебив:

— Досить. Прикажу, щоб таке більше не повторилося!

Обернувшись, відійшов. Не хотів чути скарги. Ще не відійшов від будинку й кількадесят кроків, а вже на залю ввігналися терористи, схопили письменника і поволокли із собою. Смертну тишу перебивали тільки тупі удари і стогін в'язня.

Так мучили у Варюлопош закарпатського письменника, Василя Гренджу-Донського¹⁰).

¹⁰) Про звіт іншого очевидця див. В. Гренджа-Донський, ШЛЯХОМ ТЕРНОВИМ, Братіслава-Пряшів 1964, стор. 383-385.

ТЮРЕМНЕ ЖИТТЯ

Минали вже три тижні. Ми ще все не бачили Божого світу. Наша в'язниця напів темна. Коли виходимо під вечір до виходку, затулюємо собі очі, бо не звикли на денне світло.

Нарешті, по трьох тижнях, приказали нам вийти на двір. Хитаючись, поволі ступаємо гусаком. Ми слабі, як ті мухи. Муки і брак відповідного харчу dokonали свого. Деякі з нас не могли ні разу обійти подвіря. Сторож приказує ставати в ряди, на сонцю. Скоро сонце припекло наші голови, вже кількох упало на землю... Сторож приказує вертатись до залі. Йй було прикро дивитись на жертви своїх терористів.

Минув місяць. Катування, здебільша, перестало. Частина терористів виїхала з табору. Одначе нас чекали інші тортури.

Увійшов комендант з кількома терористами. Читає імена. Треба було ставати в ряд. Тих, що стояли в ряді, перечеислили. Кожному десятому казали ставати на сторону. До нас долітає розмова терористів. Говорять, що кожного десятого розстріляють.

Жертви стоять під стіною. Вони сподіваються найгіршого. Терористи вештаються, щось приготовляють. За пів години страху і переживань приходить комендант. Ще раз переглядає список, а відтак каже усім сідати на свої місця.

Місяць червень, 1939 р. У таборі вже не лишилося ні одного терориста. Нас сторожить військо і жандарми. Вже можемо довільно виходити на двір і грітисся на сонці. Можна було сидіти групами і розмовляти. Так цілими днями ми вигрівалися, розмовляли і били воші.

Спочатку я аж здригнувся, коли запримітив на своїй сорочці сіре звірятко, але по якимсь часі привик. Кожний в'язень мав воші. А тяжко було їх позбутися. Тюремні обставини, бруд, голод, нечистота, сприяють множенню вошей. Деякі з нас уже три місяці не міняли білизни. Не було ані де вмитися. Цілий табір був завошивлений.

Неділя. Ми сиділи на дворі й розмовляли. Прийшов комендант жандармів. У руках держав бамбусову нагайку. Вибрав одного з в'язнів, що був без сорочки і завів його на залю. Замкнув за собою двері. Скоро ми почули швигання нагайки і зойк молодого хлопця.

По якомусь часі хлопець вийшов, трясучись, з плечима укритими синяками. В усіх нас була одна думка. Скочити і на кусні розірвати коменданта. З панського звичаю йому захотілося випробувати свою нову нагайку на голім тілі гімназиста. Деякі з в'язнів вже підскочили, але розважніші їх скоренько стягнули на землю.

— Дивись! — і кивнули головою поза дроти. А звідтам на нас цілили дула скорострілів.

У сусіднім будинку переважно галичани. Ми знали, що вони там, але досі ми не могли з ними порозумітися. Багатьох з них я пізнавав особисто, бо я їх приймав у Хусті, коли вони утекли з Галичини. Тепер їхні ряди проріджені. Багатьох з них убили чехи, багатьох полягло на Красному Полі, а багатьох мадяри добили уже у в'язниці.

По битві на Красному Полі вони групою відступали і, відбиваючись від мадярів, перейшли на румунський бік ріки Тиси, але румуни їх усіх видали мадярам.

Два відвічні вороги — румуни і мадяри. Але в тім

часі вони примирились, були одної думки. Одні вже зайняли частину української землі, а другі простягали свої руки за нею. Українці однаково їм небезпечні, бо не хочуть схилити своїх голів у їхнє ярмо.

Кілька днів пізніше до табору прийшов третій ворог українського народу, польські старшини. Поляки дрижали, як творилась Карпатська Україна. Вони перші висилали туди своїх терористів, які співпрацювали з мадярами. Поляки явно приймали до себе мадярських терористів і забезпечували їх зброєю і харчами.

Тепер поляки прийшли по галичан. Прийшли і до нашої залі. Поставили нас усіх у ряди. Поляки тримають у руках якусь фотографію і придивляються то на неї то на нас. Порівнюють обличчя, шукають за подібним на фотографії. Приступили до мене. Дивляться спереду і збоку. Вибрали собі щось десять в'язнів. Між ними теж і я.

До мене приступив мадярський жандарм. Поляки мене випитують, звідки я, де і коли родився. Відповідаю, що я із Закарпаття і подаю свої дані. Їм не хочеться вірити.

— Він не може бути Мацейком, — запевняє їх комендант, — ми маємо про нього точні дані!

Ось і нова біда. Чогось я подібний до Г. Мацейка, що 1934 р. вбив польського міністра П'єрацького, ката українського народу в Галичині.

Ще готові забрати мене до Польщі і там зі мною покінчити. Польський старшина тицяє мені під ніс фотографію і сердито питає:

— Пізнаєш цього?

— Ні, не пізнаю і ніколи в житті я його не бачив, — відповідаю.

Мадярський комендант табору знову переконує по-

ляків, що я закарпатець і показує їм мої документи. Відтак сказав мені відійти на своє місце.

Поляки порівнювали фотографію ще до інших в'язнів, але нарешті мусіли забратися з порожніми руками.

На другий день поляки пішли до сусіднього будинку, де були галичани. Вичитали імена десь сорок-чотирьох хлопців. Мадярські жандарми їх відразу відвели на станцію і звіттам поїздом відвезли на польську границю, де їх передали полякам.

Вже дома ми дізналися, що поляки усіх тих хлопців розстріляли таки там, у Карпатах.

Ані галичани, ані ми нікому нічого не зробили. Чи може бути провиною те, що ми боронили свою землю та хотіли бути самі господарями у своїй хаті. А все ж таки, на нас накинулися з усіх боків наші вороги: мадяри, поляки, ще й румуни.

За свободу Карпатської України поруч закарпатців пролляли свою кров теж галичани. Спільно пролита кров освятила ідею нашої національної єдності.

Чи є більша любов, як віддати своє життя за братів своїх?

У руки нам дісталася мадярська газета, друкована мабуть у Ниредьгазі. На останній стороні вістка, що тієї весни Тиса принесла на Мадярщину дуже багато трупів і ніхто не знає, звідки вони взялися.

«Ніхто не знає?» — що за брехня. Ми знаємо, хто вони, ті трупи. Знають мадяри, знає їхня влада, знає і їхнє військо. Це трупи Михайла Козичара, Івана Поповича, Юрка Пекаря і багато інших студентів учительської семінарії у Виноградові, що стали в обороні кор-

донів Карпатської України¹¹⁾). Це трупи молодих юнаків і січовиків, що їх мадяри повбивали, а відтак покидали в Тису, щоб за ними і слід пропав.

З нами ув'язнений теж голова У. Н. О. та заст. голови Союму Карпатської України, головний редактор «Нової Свободи», п. Федір Ревай¹²⁾). Одного разу він присів до мене і якось загадочно зачав мене випитувати:

— Скажи мені Степане, як то було з пляном Команди Січі, щоб повалити владу о. Волошина?

Я вивалив на нього свої очі.

— Пане редакторе, про це я перший раз чую.

— А я тобі скажу ще й місце того заговору. Це не було у домівці Головної Команди, але в одній із кімнат Січової Гостинниці.

— Нічого подібного я не чув і не знаю.

— Ще й те нам відоме, що ти одинокий поставився проти того пляну й тому виступив з Команди Січі.

Слухаю і не вір'ю своїм вухам.

— Пане редакторе, ще раз повторюю, що про такий плян я перший раз чую. А з Команди Січі я не виступив, але мене викинув сам комендант Дмитро Климбуш¹³⁾.

— Де правда, Степане, не знаю. Але влада Карпатської України мала відомості про згаданий плян і про тебе. Ти із своїми друзями-пластунами дав організаційну основу Карпатській Січі, для неї ти так багато заслужився, а потім так нагло відступив. Це було дуже

¹¹⁾ Про них див. С. Пап-Пугач, *цит. тв.* стор. 7-10.

¹²⁾ **Ф. Ревай** — 1945 р. був вивезений більшовиками і більше не вернувся.

¹³⁾ **Дмитро Климбуш** з Ясіня, був комендантом Карпатської Січі і членом Головної Команди.

підозріле. Теж поручник Вайда¹⁴⁾ голосив владі, що тебе переслухав, але ти до нічого не признався. Одначе він був певний, що такий плян був і що ти міг би щось про нього сказати.

— Скільки я для Січі зробив, того не можу тепер сказати, бо перешкодили події. Я робив де і скільки міг. З поста при Команді мене звільнив одного вечора напів'яний комендант Климпуш, з яким я зайшов собі в суперечку. Іван Роман¹⁵⁾ вибіг за мною і просив, щоб я не брав поважно комендантових слів. Відтак ще й Команда Січі зверталася до мене, щоб я вертався. Однак я рішуче відмовився, бо я не погоджувався з деякими їхніми поглядами. Але про повалення влади я ніколи не чув на Команді ні словечка.

Коли п. Ревай згадав мені про поручника Вайду, мені стало ясно, чому він випитував мене у своїй канцелярії. У тім часі, коли мене звільнили з поста при Команді Січі, Вайда покликав мене до своєї канцелярії і загадково випитував мене про якісь тайні засідання Команди. Він мені не сказав конкретно, що хоче знати. Я йому щиро відповів, що не знаю, про що він говорить. Тоді він накинувся на мене: «Ти виспіваєш усе, як дам тебе зрізати палицями!» Почувши такі грубі слова, я обернувся і без словечка вийшов.

— Не знаю, що тобі сказати, — відповів по довшій мовчанці посол Ревай.

Посол Федір Ревай — людина поважного віку, але з молодим і бойовим серцем. Я знав його, як людину чесну і незвичайно працьовиту. Мадяри своїм катуван-

¹⁴⁾ Пор. Степан Вайда, як шеф військ. розвідки Карп. Січі, мав свою канцелярію у владній будові. Відтак був іменований членом штабу збройних сил К. У.

¹⁵⁾ Іван Роман — був заступником коменданта Січі, відтак інтендантом штабу збройних сил К. У.

ням цілковито підірвали його здоров'я.

— Пане редакторе, — продовжав я, — владу Карпатської України, на чолі з Батьком Волошином, я вважав найліпшою, яку ми могли поставити. Батько Волошин і його товариші при владі несли український прапор на Закарпатті, як передовики, протягом двадцяти років. Їх трудом і посвятою наш народ дійшов до національної свідомости та славних днів Карпатської України. Тому їм усім належало місце при владі. Хто інакше думав, думав нечесно!

Я ще багато разів говорив з послом Федором Реваем у Варюлопош. По визволенні з в'язниці з ним я часто зустрічався і плянував акцію проти мадярського окупанта. Коли він бачив працю і завяття нас молодих, незвичайно радів і говорив: «Я вже не довго буду жити, бо мадяри знищили моє здоров'я. Одначе тішуся, що ви, молоді, виручите мене!»

Уночі по цій першій нашій розмові я страшно мучився. Мене переслідував страшний сон. Мене обвинувачують, що я знаю про змову повалити владу Волошина. У просонні я рвався і кричав: «То неправда! То неправда!»

Серед крику буджуся. Я цілий спітнілий, але щасливий, що це тільки сон. Пізніше я ніколи не досліджував, скільки було правди в поголосках про той плян. Сам я переконаний, що такого пляну ніколи не було. Напевно цю вістку пустили наші вороги, щоб нас внутрішньо розбити. Я ніколи не повірю, щоб це була правда!

ЧАС ПРОЩАННЯ

До нашого табору зачали прибувати нові мешканці. Були це втікачі із Семигороду. Напруження між румунами і мадярами зростало з дня на день. До Мадярщини із Семигороду втікало багато мужчин, ба навіть жінок. Їх мадяри привозили до нашого табору й тут їх

вишколювали. Вони мали вертатися, як терористи, до Румунії. Такі терористи значно прислужилися мадярам при окупації Карпатської України.

Тих «ердельських»¹⁶⁾ утічків мадяри тримали далеко від нас. Щодня брали їх на вправи. Ночами багато з них почало втікати. Тому їх дали до нашого табору, за дроти, під нагляд нашого коменданта. Їм приділили один з наших будинків. Так «визволителі Ерделю» опинились разом з нами, за дротами.

Ми сиділи надворі, коли їх привели на наше подвір'я. Іду поміж них, тих «ердельських лицарів». Обідрані, нечисті й дикі. Кричать і сваряться між собою. Це всяка збиранина, саме шумовиння.

Сідаю між своїх. З моїх уст вириваються тверді слова:

— Прийшли, щоб відтак могли мучити, вбивати і рабувати. Такі йшли теж на нас з мадярською армією. Бачите їх? Оце мадярські герої!

Задумуюся над тим, чому мадяри семигородських утікачів, що втікають до них з патріотизму і називають себе мадярами, ставлять за дроти. Випускають тільки тих утікачів, що мають у Мадярщині родину або певних громадян, що були готові за них ручити. Усіх інших кидають за дроти, доки їх докладно не перевірять. Вони тепер рівні нам, закарпатським в'язням. Одна різниця, що вони не голодують, як ми, бо дістають військові харчі. По кількох тижнях їх випустили на волю, але тільки тих, про яких мадярська розвідка у Семигороді подала прихильне справоздання.

Про це ми не знали. Тому нам виглядало дивним, що час від часу мадярська сторожа брала деяких з тих утікачів, біла їх та розстрілювала. Це мадярська розвідка інформувала, що дотичний утікач це румунський шпигун.

¹⁶⁾ «Ердель» — по мадярськи Семигород (Трансільванія); «ердельський» — тоб-то семигородський.

Сьогодні виголосили, що за пів години всі галичани вийдуть до Німеччини. Не було що пакувати, бо ніхто з нас нічого не мав. Настало прощання. Ми, закарпатці, лишаємось даліше у таборі, за дротами.

У дверях нашої залі станув професор Корнило Заклинський, родом з Галичини. Зворушеним голосом промовив до нас:

— Мої закарпатські Брати! Не можу від'їхати, щоб не попрощатися з вами. Перед двадцяти роками ми, галичани, у боротьбі за волю нашої землі, мусіли покидати свій рідний край. Доля нас занесла на срібне Закарпаття. Хоч останні місяці в мадярській тюрмі були для нас усіх жахливі, одначе ми з радістю будемо згадувати наш побут на Закарпатті. Закарпатський народ є народом українським. Це він славно доказав в останніх днях Карпатської України. Нерівною боротьбою ми боронили свою волю. Наша боротьба незакінчена. Український народ ніколи не забуде Закарпаття. Воно є невід'ємною частиною українських земель. Як повернете до дому, передайте Закарпаттю нашу щирю подяку і любов. Несіть на Закарпаття віру, що прийдуть дні й нашого визволення, коли всі українські землі з'єднаються в одній Соборній Українській Державі! Щастя нам, Боже, у цім святім нашім подвизі! До побачення, Брати, у вільній Україні!

Слова проф. Заклинського всіх підбадьорили. Почалось прощання. Тихі обійми і стискання рук.

Стою при дротах і довго дивлюся за галицьким транспортом. За ними лишилася тільки курява пороху. Ворог знову нас розлучив. Мій товариш, Дмитро Крикун¹⁷⁾, здається, відгадав мої думки:

— Не на довго, Степане, не на довго!

¹⁷⁾ Дмитро Крикун — визначний пластун і член куреня «Самітні Риси». Брав участь у боротьбі на Красному Полі.

Половина червня. До нашого табору знову прийшов о. д-р Юлій Марина. Що приносить того зрадника у священничій кольоротці між нас? Бажання показатись, чи грижа сумління? Уже не пригадую собі, що нам говорив. Пам'ятаю, що при кінці похвалився, що лишив у коменданта 50 пенге на поліпшення нашої їди. 50 пенге? Це стільки, що кіт наплакав.

Д-р Юлій Марина, що підписав акт поневолення нашого народу, нині нам кидає, мов жебракам, 50 пенге.

Ніхто з нас не відповів ні словечком. Марина знову відходив від нас, як той збитий собака...

Від малярів усього можна було сподіватися. Але про те, що нам сьогодні вранці сказали, ми не могли ані подумати.

Нам наказали вийти надвір і стати в ряди. Напроти нас стали «редельські лицарі» — терористи, що мали визволяти Семигород. Вийшов комендант табору і звернувся до нас:

— Ви ще молоді і недосвідчені. Прокляті чехи й українці вас обманювали, мовляв, маляри знущалися над вашим народом. А ваші батьки майже тисячу років жили щасливі з нами в спільній малярській батьківщині. Нарешті хоробра малярська армія, під проводом Їх Величності, Регента Горті Мікловша, визволила вас. Ви можете почати наново щасливе життя під опікою Святостефанівської Корони. Вибийте собі з голови всякі думки про українців та чехів. Ви не українці, ані не чехи, ви всі малярські рутени!

Кашельнув, щоб додати собі відваги й продовжав:

— Необдуманно, ви наробили малярам багато шкоди. Однак малярський народ милосердний. Він хоче простити вам, пригорнути вас до себе. Але із своєї сторони ви мусите направити свої хиби і доказати ділом,

що ви любите нашу дорогу Малярщину. Оце малярська влада дає вам добру нагоду. Вступайте в наші ряди, ходіть разом з нами визволяти від смердячих волохів (румунів) наш Ердель, щоб нарешті відбудувати Велику Малярщину. Ходіть з нами. Маєте нагоду направити свої хиби і, в потребі, стати малярськими героями. За приклад ставлю вам оцих геройських ердельських братів. Вони покинули свої рідні хати, щоб боротись за Велику Малярщину. З найвишого наказу малярська влада уділяє вам помилування. Від сьогодні малярські гонведи будуть вас вишколювати до боевої дії проти Румунії.

Тут комендант так захопився своєю бесідою, що забув до кого говорить:

— Дорогі брати, вже тепер витаю вас, як славних малярських героїв. Здвигніть малярський прапор і несіть малярську свободу для Ерделю. Там чекають на вас наші поневолені маляри!

— Елен, елен! (хай живе), — скажено ревіла ердельська голота.

Нам уже приділили військові харчі. Ми слабі і виголоднілі. А терористи мусять бути сильні і витривалі. Маляри хочуть з нас зробити терористів. Тому зачали нас ліпше відживляти.

По обіді сидимо і говоримо про нашу дальшу долю.

— Слухай, Михайле! — говорю до друга К., що вже вислужив чехо-словацьке військо і, як поручник, командував частиною січовиків на Краснім Полі. — Що ти на це?

— Не журися, Степане, коли б тільки дали нам у руки зброю!

Між нами розвелась дебата. А кінець той самий.

Наші перші кулі зліквідують оту ердельську голоту...

Під проводом малярського підстаршини, ми зачали вправи. Малярський старшина приглядається збоку. Він задоволений. Нам іде багато краще, ніж тим «ердельським лицарям».

Від визвольного походу на Семигород вирядувала нас політична ситуація. Гітлер рішив піти на Схід не Балканами, але через Польщу. Тому наказав мадярам не зачіпати Румунії. Це нас спасло. Наш вишкіл припирили, а семигородців вислали на роботу. У таборі остались ми самі.

Минав уже четвертий місяць наших мук.

Н А В О Л Ю

Уже вдруге нас обстригли наголо. Робили це не з гігієнічних причин, а щоб нас понизити. Пізніше виявилося, що так вони нас позначили, щоб по повороті до дому, малярські жандарми могли нас легко розпізнати.

Того року ми не відчули краси весни. Не відчули її ані вдома, на Закарпатті. Малярська дійсність, чи в таборі чи на рідній землі — гірка!

Був липневий день. Нас знову поставили в ряди. Комендант знову до нас промовляє. Зміст його промови той самий:

— Ми вас висвободили з чеського ярма... У нас вам буде добре, як ніколи... Ви мусите полюбити свою тисячорічну батьківщину... Ми вас випустимо з табору, але будьте добрими громадянами Малярщини... Нехай вам ані на думку не прийде робити щось проти Малярщини. Пам'ятайте, що для таких як ви, у малярських тюрмах місце завжди знайдеться!

Наступного дня нас випустили з табору. Тільки частина, щось 37 чоловік, лишилася. Їм не встигли прийти документи.

З табору нас відходило сімдесятьох. Відкрили дротяні ворота. Ми із зворушенням переступили поріг табору. Ми йшли з поспіхом, не оглядаючись. Ми неначе боялись, що нас можуть ще завернути. Ми вже були далеко. Я ще станув і оглянувся. Останнім поглядом я прощався з тими, що там лишалися. Вони збилися в купу і сумно із-за дротів заглядали за нами. Я ще почув чийсь голос. То кликав той високий, худорлявий шкільний інспектор, Іван Курах:

— Хлопці, поцілуйте й за нас рідну землю!

Порох пусти піднімався за нами. Нарешті заслонив їх. Вони зникли нам з очей. Вони вже не бачили, як з моїх очей потекли сльози. А в ушах мені далі дзвеніло:

— Хлопці, поцілуйте й за нас рідну землю!

У Ніредьгазі нам треба було пересідати. Пристанув потяг. Ми біжимо, щоб знайти місце у другому вагоні. Нікого не замічаємо. Аж раптом чую дівочий голос:

— Дивись, як багато жебраків!

Вбігаю до вагону, сідаю. Обдертий, неголений, увесь покритий порохом. Бачу, подорожні відсуваються від мене. Зразу мені дивно. Відтак розумію. Вони бояться мого жебрацького вигляду. Встаю і непевним кроком виходжу. Сідаю на ступнях вагону. Там мене ніхто не бачить.

Літня ніч. Поїзд мчить на північ. Вітер провіває мене наскрізь. Я вп'явив свої очі в нічну темряву, на північ, там де чекає мене мій рідний край. У моїй голові снуються сумні думки...

Березень, Р. Б. 1939. Найменший клаптик української землі, Карпатська Україна, задемонстрував перед цілим світом свою живучість. Була велика радість. А кінець усього? Ми, сини героїчного того народу, вертаємось додому мов жебраки. Побиті, покалічені, виголоднілі, хворі... Ми, що боролися чесною боротьбою, зазнали зневагу і кривду від ворогів наших — від мадярів. І те саме вони робили з батьками і прабатьками нашими...

Ми жебраки. Такими нас зробили мадяри. Мене і весь народ мій безталанний...

Поїзд даліше мчить на північ. Мене обняла темна ніч, а вітер глузливо грається з моїм подертим одягом. Вертаюсь на волю!

Але яка це воля? Яка різниця між табором і поневоленням рідного краю? Хіба та, що колючі дроти трохи ширше розтяглись. Таж комендант виразно сказав: «Для вас місце у мадярських тюрмах завжди знайдеться!»

Так, у Мадярщині тюрми завжди переповнені. Переповнені вони синами поневолених народів.

Поїзд мчить, шосили.

Доїзджаємо до границі рідного мого краю. Якийсь невмирущий дух охоплює мене. З моїх уст добуваються пророчі слова:

— Прийде час, коли ти, моя Україно, засяєш величиною слави своєї і відплатиш ворогам своїм за побої, рани і кров синів Твоїх!

А поки що, тільки темрява огорнула мене...

З М І С Т

Всупне слово.....	5
У мадярській.....	7
У хустській тюрмі.....	7
Переїздом у Кривій.....	14
У «славетнім» Варюлопош.....	18
Тюремне життя.....	24
Час прощання.....	30
На волю.....	35
Зміст.....	39

